

De CHU onder het districtenstelsel 1908-1918

De CHU was een unie van kiesverenigingen die zoveel mogelijk hun autonomie probeerden te bewaren. Een nationaal partijleven bestond nauwelijks, evenmin als een nationaal partijapparaat dat meer voorstelde dan het papier waarop het was beschreven. De Unie was onder het districtenstelsel vooral een verkiezingsmachine. Deze verkiezingen verliepen vaak moeizaam doordat de samenwerking die noodzakelijk was ten tijde van het districtenstelsel een discipline en loyaliteit vereiste die op gespannen voet stond met de door de kiesverenigingen gekoesterde autonomie. Het bleek vaak niet mogelijk om op nationaal niveau stembusakkoorden af te sluiten die door de kiesverenigingen vervolgens zonder strubbelingen werden uitgevoerd. De CHU werd daarom in de eerste jaren van haar bestaan regelmatig geteisterd door hoogoplopende conflicten tussen de partijleiders en de kiesverenigingen.

De partijstructuur van de Unie

Gelet op de achtergrond van de breuk met de ARP in 1894 en de losjes georganiseerde Vrij-Antirevolutionaire Partij, Christelijk-Historische Kiezersbond en Friese Bond, was het niet verrassend dat de uitkomst van de fusie in 1908 geen partij maar een unie was.¹ De kiesverenigingen kozen het bestuur van het kiesdistrictsbestuur.² De plaatselijke kiesverenigingen en het kiesdistrictsbestuur vormden samen de districtsvereniging. Elke districtsvereniging koos een afgevaardigde voor het Nationaal Comité, dat belast was met de politieke leiding van de Unie.³ De definitieve vaststelling van de politieke lijn lag bij de Algemene Vergadering die jaarlijks in het voorjaar bijeenkwam.

In 1909 telde Nederland 100 kiesdistricten, maar er waren slechts 59 kiesdistricten in het Nationaal Comité vertegenwoordigd.⁴ Dat betekende niet dat in de overige districten elke vorm van organisatie ontbrak, maar wel dat die niet van zodanige omvang was dat een lid mocht worden afgevaardigd.⁵ Weinig verrassend was het ontbreken van afgevaardigden uit het katholieke Noord-Brabant en Limburg waar,

gezien het geringe aantal protestanten, de kans voor een christelijk-historische kandidaat bij de verkiezingen gering was. Veel christelijk-historische kiesverenigingen bestonden daar dan ook niet. Opmerkelijker was het ontbreken van drie van de zes kiesdistricten in Groningen, van twee van de acht Friese kiesdistricten, van een vijftal Gelderse districten en het grotendeels ontbreken van het Noord-Hollandse platteland.⁶

Het waren vooral de electorale bolwerken waar de christelijk-historische organisatie sterk was. Dat lag natuurlijk voor de hand. Waar de meeste aanhang woonde, was de organisatie vanzelfsprekend het krachtigst, maar het ontbreken van organisatie in de zwakke kiesdistricten wijst ook op een gebrek aan ambitie om ook daar voet aan de grond te krijgen. Hier zien we de doorwerking van het typerende van een getuigenispartij, waarvoor de verkondiging van het beginsel belangrijker was dan verkiezingssuccessen. Voor het uitdragen van het beginsel was het wel belangrijk om over een minimum aantal Kamerleden te beschikken, maar verdere groei kreeg relatief weinig aandacht.

Bovendien zorgde de afkeer van een sterke centraal geleide partij ervoor dat er geen partijapparaat tot ontwikkeling kon komen dat systematisch nieuwe afdelingen had kunnen oprichten. Dergelijke initiatieven kwamen bijna altijd uit het district zelf en konden op weinig ondersteuning rekenen. Ook de organisatie van kiezers in partijverband had weinig prioriteit. In een ongedateerde notitie die handelt over de verkiezingen van 1909 ging Lohman op deze kwestie in. Aanleiding was de claim die de ARP op veel districten legde omdat deze partij daar meer leden telde dan de CHU. Lohman verwierp deze gedachtegang:

Maar er zijn veel meer CH in den lande, dan op de lijsten der kiesverenigingen vermeld staan. Er zijn zeer velen onder hen, die weigeren zich bij eene partij te laten 'indrijven', juist omdat zij 'vrij' willen blijven, maar die gemeenlijk op een CH stemmen, en liever dan hun stem uit te brengen op een AR, thuis blijven.⁷

Volgens Lohman hadden christelijk-historischen en antirevolutionairen verschillende opvattingen over het verkiezingswerk. De ARP probeerde zoveel mogelijk kiezers aan zich te binden door ze in het partijverband onder te brengen. De CHU was wel van mening dat een partij overal over een kern moest beschikken die leiding kon geven aan de verkiezingen, maar het was niet nodig dat de kiezers zich van tevoren al aan een partij verbonden. De Unie respecteerde de persoonlijke vrijheid van de kiezers en drong daarom bij de minder overtuigde sympathisanten niet aan op toetreding. Bovendien wisten de christelijk-historischen volgens Lohman toch wel wie hun geestverwanten waren.⁸

Het Nationaal Comité bestond naast de leden die door de kiesdistricten waren afgevaardigd ook nog uit een aantal buitengewone leden. Dit waren bekende persoonlijkheden die of omwille van verdienste of omdat ze woonachtig waren in een kiesdistrict zonder organisatie door de Algemene Vergadering tot leden van

het Nationaal Comité waren gekozen.⁹ Het Nationaal Comité koos uit zijn midden het hoofdbestuur van de Unie. In het bestuur waren de drie bloedgroepen keurig aanwezig: voorzitter Lohman namens de vrij-antirevolutionairen, secretaris Verkouteren voor de Christelijk-Historische Kiezersbond en ondervoorzitter J. Schokking voor de Friese Bond.¹⁰

In de top van de Unie waren predikanten en adel ruim vertegenwoordigd. Het twaalfkoppige hoofdbestuur telde in 1909 twee jonkheren en vijf hervormde predikanten. Van de twaalf Tweede Kamerleden waren er zeven getooid met een adellijke titel; vier jonkheren, twee baronnen en een graaf. De ruime aanwezigheid van adel en hervormde predikanten was een erfenis van de fusiepartijen. De adel was voornamelijk van de vrij-antirevolutionairen afkomstig en de predikanten uit de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Friese Bond.

Tussen hoofdbestuur, Tweede Kamerfractie en Nationaal Comité bestonden nauwe banden. In 1909 waren negen van de twaalf Kamerleden lid van het Nationaal Comité waarvan er weer vijf zitting hadden in het hoofdbestuur.¹¹ De Kamerfractie had zodoende een flinke vinger in de pap bij zowel het hoofdbestuur als het Nationaal Comité. De betekenis van het Nationaal Comité nam bovendien snel af. Zo publiceerde secretaris Verkouteren in februari 1913 ter voorbereiding van de verkiezingen voor nieuwe leden van het Nationaal Comité de namen van de nog zittende afgevaardigden. Hij moest daarbij aantekenen dat de lijst hoogstwaarschijnlijk niet klopte. Hij beschikte namelijk niet over de volledige gegevens.¹²

Het dagblad *De Nederlander* werd van 1894 tot 1921 geredigeerd door Lohman die de touwtjes vast in handen had. Verkouteren van *Het Nederlandsche Dagblad* was in 1901 wel aan de redactie toegevoegd, maar was al snel op een zijspoor geraakt. Incidenteel schreven prominente CHU'ers wel bijdragen voor het blad, maar *De Nederlander* kan in de periode tot het in 1920 orgaan van de Unie werd als de spreekbuis van Lohman worden beschouwd. Tot dat jaar was de krant niet aan de CHU verbonden, maar indirect via Lohman, die tot 1913 bovendien voorzitter was, natuurlijk wel. De krant beschikte ook over een eigen program dat in 1901 door Lohman en De Visser ter gelegenheid van het samengaan met *Het Nederlandsche Dagblad* was opgesteld.

De CHU was een los georganiseerde bond die twee zwaartepunten kende. Het ene bestond uit het hoofdbestuur en de Kamerfractie die elkaar voor een belangrijk deel overlaptten, en het andere uit de lokale kiesverenigingen en de kiesdistrictsverenigingen die hun onafhankelijkheid nauwkeurig bewaakten. Verbindende bestuursorganen zoals het Provinciaal Bestuur en het Nationaal Comité hadden weinig in de melk te brokkelen. Een dergelijke, voor een notabelenpartij typerende structuur kon uitstekend functioneren binnen een districtenstelsel zolang de partijtop tijdens verkiezingen de kiesverenigingen de nodige vrijheid gaf tot het varen van een eigen koers. Daartoe bleek de partijtop echter niet bereid. De CHU sloot in 1909 en 1913 namelijk electorale akkoorden met de andere rechtse partijen, waarbij kiesdistricten en kandidaten nauwkeurig verdeeld werden. Voor de kies-

verenigingen was het daarbij slikken of stikken. Het leidde tot aanvaringen die het voortbestaan van de CHU ernstig in gevaar brachten.

Tussen autonomie en centralisme. De verkiezingen van 1909 en 1913

De CHU had zich bij haar oprichting in 1908 tegen actieprogramma's verklaard. Een dergelijk program met allerlei voornemens zou door de kiezers namelijk als een regeringsprogram kunnen worden opgevat. Hierdoor zouden de kiezers zich op het terrein van de regering begeven. Een gemeenschappelijk verkiezingsprogram van rechts zat er door deze principiële afwijzing dus niet in, maar de CHU wilde wel electoraal met de andere rechtse partijen samenwerken. Onverdeeld enthousiast waren de christelijk-historischen echter niet. Er bestond vooral weerstand tegen de als aanmatigend beschouwde eisen van de ARP. Uiteindelijk kwamen de partijen toch tot een vergelijk. Tegen de inhoud daarvan werden op de Algemene Vergadering begin mei 1909 geen bezwaren ingebracht.

In de maanden daarna bleken sommige kiesverenigingen zich toch niet aan het akkoord te willen onderwerpen. De meeste problemen konden worden rechtgetrokken, maar in Ede ontstond een conflict dat nog een poos zou voortduren. De zetel van Ede werd bezet door de antirevolutionair jhr. S. van Citters. Volgens de electorale afspraken zou hij in 1909 door de rechtse partijen opnieuw kandidaat worden gesteld, maar in mei werd Van Citters tot Commissaris der Koningin in Gelderland benoemd. Hij nam ontslag als Kamerlid, zodat de ARP naar een nieuwe kandidaat op zoek moest. De afdeling Ede van de CHU was echter van mening dat door de ontslagname van Van Citters het electoraal akkoord was vervallen. De ARP mocht de zetel houden, maar de nieuwe antirevolutionaire kandidaat diende wel hervormd te zijn. Voldeed de ARP niet aan deze eis, dan zou een tegenkandidaat worden gesteld.¹³ De ARP beriep zich, zoals verwacht mocht worden, op het electoraal akkoord en stelde op 28 mei de Leidse gereformeerde predikant J.W. Rudolph kandidaat. Niet alleen gereformeerd maar ook nog predikant. Een dubbele provocatie in de ogen van verschillende zich christelijk-historisch noemende, maar niet aangesloten personen die drie dagen later jhr. G.J.A. Schimmelpenninck, burgemeester van Rhenen, kandidaat stelden.

De districtsvereniging van de CHU had zich aanvankelijk achter de kandidatuur-Rudolph geschaard. Ontevreden christelijk-historische leden schreven voor 2 juni een nieuwe vergadering van de districtsvereniging uit. Op deze vergadering werd besloten geen propaganda voor Rudolph te maken. De voorzitter van de districtsvereniging, D. baron Mackay, nam uit protest ontslag, terwijl de voorzitter van de afdeling Ede, R.F.C. baron Bentinck van Schoonheeten, naar de ontevreden leden overliep. Twee dagen na de vergadering besloot de kiesvereniging Ede Schimmelpenninck als kandidaat over te nemen. Enkele dagen later volgden de kiesverenigingen te Bennekom en Barneveld.

Het hoofdbestuur van de CHU kwam hierdoor in een lastig parket. Omwille van de coalitie kon de CHU niet om Rudolph heen. Lohman probeerde daarom eerst Schimmelpenninck over te halen de kandidatuur niet te aanvaarden.¹⁴ Hij hield hem voor dat de besturen van de kiesverenigingen onrechtmatig handelden. Handhaving van de kandidatuur was volgens Lohman alleen mogelijk wanneer de kiesverenigingen zich zouden afscheiden van de CHU. De Unie zou dan echter Schimmelpenninck moeten bestrijden. Schimmelpenninck weigerde echter zijn kandidatuur in te trekken. Hij wilde het vertrouwen dat in hem gesteld was niet beschamen.¹⁵ Nu speelde Lohman hier niet bepaald open kaart. In een briefje aan de afgetreden voorzitter van de districtsvereniging, baron Mackay, bekende hij enkele dagen later dat hij Schimmelpenninck graag in de Kamer zag komen.¹⁶

Nu de koninklijke weg was afgesneden, diende het hoofdbestuur kleur te bekennen. Rudolph had de druk opgevoerd door Lohman te schrijven dat de opstelling van de CHU in Ede elders gevolgen zou krijgen.¹⁷ Het hoofdbestuur van de CHU liet daarop in een strooibiljet en in enkele artikelen in *De Nederlander* weten dat hij het ontoelaatbaar achtte dat de besturen van de christelijk-historische kiesverenigingen in het district Ede zich niet aan het electoraal akkoord hielden. Aangezien ook Ede op de Algemene Vergadering met het akkoord had ingestemd, zou een andere koers op woordbreuk neerkomen. Wel was de leiding van de Unie van mening dat de kiezers vrij waren hun stem uit te brengen op de kandidaat in wie zij het meeste vertrouwen hadden. Dat paste natuurlijk geheel in de opvatting van de CHU, maar betekende wel dat hiermee een vrijbrief werd gegeven aan de christelijk-historische kiezers, inclusief de leden van de kiesverenigingen, om hun stem aan Schimmelpenninck te geven.¹⁸

Voor sommige leden van de CHU ging de verplichting die het hoofdbestuur aan de besturen van de kiesverenigingen wilde opleggen om Rudolph te steunen, veel te ver. Zo bestreed De Geer de opvatting van Lohman dat de kiesverenigingen zich op de Algemene Vergadering verplicht hadden het electoraal akkoord uit te voeren. Volgens De Geer kon de Algemene Vergadering niet meer doen dan adviseren. Hij wees Lohman ook op het pikante van de zaak: 'Het zou m.i. een slechten indruk maken, wanneer juist onze partij, uit vrijheidsliefde voortgekomen, een straffere gedragslijn volgde'.¹⁹ De autonomie van de kiesverenigingen lag niet alleen statutair vast, het dwingende optreden van Kuyper lag velen nog vers in het geheugen. Het kon natuurlijk niet de bedoeling zijn dat de CHU alsnog het centralisme van de ARP zou volgen.

Het vaag omlinjnde, weinig gedisciplineerde karakter van de electorale aanhang van de CHU kwam in Ede tijdens de verkiezingen duidelijk naar voren. Tijdens de eerste ronde behaalde Schimmelpenninck 2749 stemmen en Rudolph 2522, terwijl de liberale kandidaat het met een schamele 405 stemmen moest doen. In de herstemming steeg het aantal stemmen voor Schimmelpenninck tot liefst 4134, terwijl Rudolph met 2579 nauwelijks meer stemmen kreeg dan in de eerste ronde. Opmerkelijk is dat het grote aantal stemmen voor Schimmelpenninck maar door weinig commentatoren in verband werd gebracht met een mogelijke liberale tactiek

om de antirevolutionaire kandidaat de voet dwars te zetten. Zo schreef de afgetreden districtsvoorzitter baron Mackay over de kiezers van Schimmelpenninck: 'Een groep mensen, groot of klein doet niet ter zake, het niet kunnende vinden noch met de A.R. aan den eenen kant, en noch met de liberalen aan den anderen kant, heeft zich Chr. Hist. genoemd.'²⁰ Ongeveer een maand later kwam *De Neder-Veluwe* met een vergelijkbare analyse. Volgens de redactie van dit blad bestond er in Ede een grote groep kiezers die tussen de liberalen en christelijk-historischen stond. De redactie was overigens, anders dan Mackay, van mening dat die kiezers dichter bij de CHU dan bij de liberalen stonden. Hoe dan ook, zowel Mackay als de redactie wees op het bestaan van een grote groep kiezers die geen vaste partijgangers waren, die ditmaal christelijk-historisch hadden gestemd maar bij vorige gelegenheden liberaal.

Een nieuwe botsing tussen de partijleiding en een districtsvereniging deed zich in 1912 in Ommen voor. Nadat Kuyper, die sinds 1908 voor Ommen in de Kamer zat, had bedankt moest er in oktober een tussentijdse verkiezing worden gehouden. De christelijk-historische districtsvereniging wilde met een eigen kandidaat deelnemen. Daartoe had zij, met instemming van Lohman, Æ. baron Mackay aangezocht. Mackay was woonachtig in Den Haag en lid van het Nationaal Comité. Intussen werd de vacature-Ommen door het hoofdbestuur besproken. Het bestuur adviseerde de antirevolutionaire kandidaat niet te bestrijden, maar erkende tegelijk wel het recht van de districtsvereniging om een eigen kandidaat te stellen. Voor Mackay was het advies van het hoofdbestuur echter aanleiding om voor de kandidatuur te bedanken.²¹

De districtsvereniging was echter niet van zins Ommen aan de antirevolutionairen te laten. Ondanks zijn bedanken bleef de kandidatuur van Mackay daarom gehandhaafd. Naarmate deze situatie voortduurde, begon Mackay langzaam op zijn bedanken terug te komen. Eigenlijk mochten volgens hem coalitieoverwegingen helemaal geen rol spelen. De zetel bleef immers toch in handen van rechts.²² Dankzij de stemmen van de liberalen wist Mackay in de herstemming de antirevolutionair H. van der Vegte te verslaan. Intussen was het hoofdbestuur van de Unie steeds meer opgeschoven naar het standpunt dat het district Ommen aan de ARP toebehoorde. Het hoofdbestuur verklaarde daarom dat Mackay niet als een christelijk-historische afgevaardigde zou worden beschouwd wanneer hij in de Kamer zitting zou nemen. Ongetwijfeld had deze opvallend harde lijn te maken met de naderende juniverkiezingen van 1913. Het hoofdbestuur wilde een nieuw electoraal akkoord niet in gevaar brengen. Voor Mackay was dit standpunt reden om opnieuw te bedanken. Hij wilde niet breken met de CHU.²³

Het bedanken van Mackay had tot gevolg dat in november een nieuwe verkiezing moest worden gehouden. Er volgde nu een prestigestrijd. De antirevolutionairen kwamen opnieuw met Van der Vegte als kandidaat, die ook door de katholieken en de CHU werd gesteund. De christelijk-historische districtsvereniging wilde echter van geen wijken weten en stelde C.J.A. Bichon van IJsselmonde kandidaat. De secretaris van de districtsvereniging, H. van Dorland, was zelfs verheugd over de

vorige verkiezing, ‘omdat de kiezers zelf hebben gesproken, ook onze Christ. Hist. Kiezers; wij hebben immers Volksvertegenwoordiging. Gaat niet aan, dunkt ons, dat van boven af het volk wordt bevolen – dit heb ik ten minste nooit gezien als het doel van de Chr. Hist. Unie’.²⁴ Tot frustratie van de rechtse partijen wist Bichon al in de eerst ronde de zetel voor Ommen te winnen. Met een ruime marge werd Van der Vegte verslagen. Opnieuw had het hoofdbestuur het nakijken.

De problemen in het kiesdistrict Ede waren voor een aantal christelijk-historische leden aanleiding ernaar te streven dat in 1913 eerst de Algemene Vergadering zich zou uitspreken over de wenselijkheid van een rechtse coalitie alvorens de onderhandelingen van start zouden gaan. Op de Algemene Vergadering van september 1912 slaagden ze erin een besluit aangenomen te krijgen waarin vastgesteld werd dat de volgende vergadering uiterlijk in januari 1913 moest worden gehouden.²⁵ Het hoofdbestuur negeerde dit besluit echter en stelde de Algemene Vergadering voor 28 februari vast. In december 1912 wees het Nationaal Comité bovendien uit zijn midden een ‘commissie van negen’ aan om onderhandelingen met de andere rechtse partijen te beginnen met het oog op de verkiezingen van 1913. Het besluit van de Algemene Vergadering om eerst in deze vergadering de electorale tactiek te bepalen, werd zo doelbewust genegeerd door het hoofdbestuur.²⁶

Op 28 februari legde de ‘commissie van negen’ een conceptakkoord aan het Nationaal Comité voor. De Algemene Vergadering die ook op die dag zou worden gehouden, werd daarom uitgesteld tot eind april. Critici als predikant A.G.H. van Hoogenhuyze vermoedden dat het hoofdbestuur snel een akkoord met de anti-revolutionairen en de katholieken wilde sluiten zodat de Algemene Vergadering met een *fait accompli* zou worden geconfronteerd. Net als in 1909 zou de Algemene Vergadering weinig anders resteren dan het akkoord goed te keuren. Verwerping zou de linkse partijen immers in de kaart spelen.²⁷

De vergadering van het Nationaal Comité over het conceptakkoord verliep aanvankelijk rustig. Eerst kwam het politiek akkoord aan de orde waarin de drie partijen overeen waren gekomen steun te verlenen aan de regeringsvoorstellen inzake grondwetsherziening.²⁸ Hoewel de Unie hier de christelijk-historische Kamerleden op een zodanige wijze vastlegde dat verwacht mocht worden dat in ieder geval een discussie zou worden gevoerd, passeerde dit artikel zonder een enkele opmerking. De aandacht van de aanwezigen ging namelijk volledig uit naar het electoraal akkoord. Tot grote ontevredenheid van de aanwezigen was de ‘commissie van negen’ met de andere partijen overeengekomen dat het district Ede terug naar de ARP zou gaan. Ommen zou in 1913 christelijk-historisch blijven, maar slechts onder de voorwaarde dat Bichon van IJsselmonde vervangen zou worden door De Visser, die bij de eerste daaropvolgende verkiezing dan niet opnieuw kandidaat zou mogen staan.²⁹ Als strafbepaling was opgenomen dat het hoofdbestuur afdelingen zou afsnijden die zich niet aan het akkoord hielden.³⁰

Het merendeel van de aanwezige leden van het Nationaal Comité wilde Ommen en Ede buiten het electoraal akkoord houden. Nadat de gemoederen hoog waren

opgelopen, werd het electoraal akkoord met 23 tegen 21 stemmen aangenomen onder de voorwaarde dat de afgevaardigden van de Unie al het mogelijke zouden ondernemen om voor Ede en Ommen gunstiger afspraken te verkrijgen. Intussen was het echter zo laat geworden dat verschillende afgevaardigden de vergadering al hadden verlaten. Op aandrang van enkele tegenstanders werd daarom besloten de stemming over het electoraal akkoord nietig te verklaren en een nieuwe vergadering uit te schrijven. Op 7 maart kwam het Nationaal Comité opnieuw bijeen en nu werd het akkoord met een onverwacht grote meerderheid van 35 tegen 8 stemmen aangenomen.³¹

Op 17 maart werd de ontwerpovereenkomst tussen de rechtse partijen gesloten. Na goedkeuring door de afzonderlijke partijen zou het van kracht worden. Zoals algemeen werd verwacht, waren er door de ARP geen belangrijke concessies aan de CHU gedaan.³² Ede kwam aan de antirevolutionairen, terwijl De Visser slechts één termijn voor Ommen zitting mocht nemen. Slechts op enkele ondergeschikte punten was het akkoord aan de christelijk-historische wensen aangepast. Vanwege de geringe concessies die de christelijk-historische onderhandelaars hadden weten los te krijgen, verwachtte het hoofdbestuur een rumoerige Algemene Vergadering. Uit voorzorg werd daarom besloten dat journalisten en andere belangstellenden ditmaal niet welkom waren. Na afloop werd alleen een korte samenvatting verstrekt. Hoewel de discussies volgens *De Nederlander* warm waren geweest, werd het akkoord zonder grote tegenstand goedgekeurd; het politiek akkoord met 184 tegen 18 stemmen, en het electoraal akkoord met 140 tegen 40 stemmen.³³

Uiteraard besepte de partijleiding dat met de goedkeuring van het akkoord de problemen nog niet bezworen waren. Veel voorstemmers waren kritisch gestemd geweest maar ze waren teruggeschrokken voor een torpedering van de coalitie. De enige keuze die de afgevaardigden hadden kunnen maken, was immers verwerping of goedkeuring. Het hoofdbestuur zag zich daarom genoodzaakt de kiesverenigingen op de gevolgen van de goedkeuring door de Algemene Vergadering te wijzen. In een artikel in *De Nederlander* getiteld 'Samenwerking of afscheiding' wees de redactie erop dat het akkoord na langdurige discussie was aangenomen.³⁴ Nu de meningsvorming was afgerond, diende er eenstemmig gehandeld te worden.

Ook achter de schermen probeerde de partijleiding problemen te voorkomen. Al op 15 maart, twee dagen voordat het electoraal akkoord getekend zou worden, trad Lohman in correspondentie met Bichon van IJsselmonde. Lohman wilde Bichon overhalen niet kandidaat te staan en zo de kandidatuur van De Visser niet in gevaar te brengen. Hij wees Bichon daarbij op de grote belangen die op het spel stonden: 'Mij zou het bijzonder aangenaam zijn, dat wij dit jaar in de meerderheid bleven, omdat die ons voeren kan tot Gwherz (grondwetsherziening, RdJ); daarna zou invoering van E.V. (evenredige vertegenwoordiging, RdJ) mogelijk worden; en dit zou ons voor het vervolg van al die onaangename stembusoverleggingen verlossen'.³⁵ Op aanraden van De Geer vertelde hij Bichon echter niet dat De Visser volgens het akkoord bij de eerstvolgende verkiezingen na 1913 niet meer

kandidaat zou mogen staan en dat het district dan weer in antirevolutionaire handen zou vallen.³⁶

Bichon van IJsselmonde wenste echter niet mee te werken. Vanuit Genève schreef hij Lohman dat hij niet van plan was zich terug te trekken. Hij begreep dat de CHU prijs stelde op een verklaring met een dergelijke strekking omdat zo de schijn kon worden vermeden dat de Unie voor de eisen van de ARP zwichtte, maar hij kon daar niet aan meedoen.³⁷ Niet afgeschrokken door deze duidelijke weigering ondernam Lohman een nieuwe poging. Hij deed Bichon nu het voorstel elders in Nederland namens de CHU kandidaat te staan. Voorwaarde was dan wel dat Bichon af zou zien van een kandidatuur in Ommen en lid zou worden van de CHU.³⁸ Bichon wees ook het nieuwe voorstel af. In een latere brief uitte hij bovendien bezwaren tegen het politiek akkoord. De CHU had zich daardoor volgens hem te veel vastgelegd tegenover een mogelijke rechtse regering in 1913.³⁹

Het bezwerende optreden van de partijleiding in *De Nederlander* en het werk achter de schermen van Lohman hadden weinig opgeleverd. De christelijk-historische districtsvereniging van Ommen stelde Bichon van IJsselmonde opnieuw kandidaat en met steun van de liberalen, die van een kandidaat afzagen, wist hij De Visser, die door de antirevolutionairen werd gesteund, in de herstemming te verslaan. Ook in Ede wensten de christelijk-historischen niet voor het electoraal akkoord te buigen. Aftredend Kamerlid Schimmelpenninck werd opnieuw gekandideerd. Ook hij was succesvol. In het district Hilversum nam de districtsvereniging ook met een eigen kandidaat aan de verkiezingen deel. Hier stond baron Mackay, die in 1912 onder druk van de partijleiding van de zetel van Ommen had afgezien, tegenover de officiële rechtse kandidaat V.H. Rutgers van de ARP. Mackay redde het niet, evenmin als C.E. van Koetsveld die als onafhankelijk christelijk-historische kandidaat in het district Sneek aan de verkiezingen deelnam.

De dissidente christelijk-historische afdelingen brachten een flinke slag toe aan de organisatie van de CHU. In Ommen scheurde de districtsvereniging, terwijl de afdelingen in de districten Ede en Hilversum overeenkomstig de bepalingen in het electoraal akkoord geroyeerd werden. Dit waren echter niet de enige gevolgen. In mei was al een nieuwe concurrerende organisatie opgericht: de Nationale Bond van Protestantsche Kiezers. In het bestuur zaten onder anderen de predikant en voormalig lid en criticus van de CHU Van Hoogenhuyze en de eerdergenoemde baron Mackay die in november 1912 de Unie had verlaten. Ook P.J. Muller, die rond 1900 medehoofdredacteur van *Het Nederlandsche Dagblad* en medestander van Bronsveld was geweest, had zich bij de Bond aangesloten. Weliswaar kwam geen van zijn kandidaten in de buurt van een herstemming, maar in sommige districten in het midden van Nederland als Apeldoorn, Druten en Elst behaalden ze behoorlijk wat stemmen.

De onvrede met de koers van de CHU en het als juk ervaren electoraal akkoord leidde in september 1913 tot de oprichting van het Politiek Verband van Onafhankelijke Christelijk-Historischen. Initiatiefnemers waren Van Koetsveld en Bichon van IJsselmonde.⁴⁰ Het Verband richtte zich vooral tegen de toenemende

centralisatie binnen de CHU. Voor Van Koetsveld werd daarmee de erfenis van de vrij-antirevolutionairen verloochend. Nadat het hoofdbestuur beloofd had in het vervolg meer rekening met de kiesverenigingen te zullen houden, keerden Van Koetsveld en verschillende andere 'Verbanders' in 1916 terug naar de CHU. Van de achterblijvers zou weinig meer vernomen worden.

De afspraken die de rechtse partijen in de aanloop naar de verkiezingen van 1909 en 1913 hadden gemaakt, vielen bij een groot deel van de christelijk-historische achterban in slechte aarde. Veel kiesverenigingen ervoeren het electoraal akkoord als een aantasting van hun onafhankelijkheid en als een toegeven aan de onredelijke eisen van de ARP. De meeste kiesverenigingen waren niet tegen de coalitie, maar ze wilden in hun kiesdistrict, in overleg met de andere rechtse partijen, zelf bepalen wie hun kandidaat zou worden. Het electoraal akkoord met zijn gedetailleerde afspraken kwam bij veel kiesverenigingen daarom als een dictaat over. Dat in 1913 in het akkoord bovendien was opgenomen dat dissidente kiesverenigingen geroyeerd zouden worden, deed de zaak ook bepaald geen goed. Het leidde tot het roeyement van twee volledige kiesdistricten, scheuring binnen de organisatie van een ander district, de oprichting van een concurrerende bond van protestantse kiezers en na de verkiezing tot de oprichting van een verband van onafhankelijke christelijk-historische kiezers. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de CHU zich definitief tot het stelsel van evenredige vertegenwoordiging bekeerde.⁴¹ Dit stelsel zou de Unie immers verlossen van de verdeeldheid zaaierende electorale en politieke akkoorden.

Toch kan de oorzaak van de strubbelingen binnen de Unie niet alleen in het kiesstelsel en de daarbij behorende stembuscoalities worden gezocht. Het verwijt dat binnen en buiten de CHU werd gehoord dat Lohman omwille van een grondwetsherziening – waarmee de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs kon worden bereikt – te veel aan de eisen van de ARP was tegemoetgekomen, was zeker niet uit de lucht gegrepen. De gretigheid om de financiële gelijkstelling te verwezenlijken had de top van de partij, in de ogen van veel kiesverenigingen in ieder geval, naar middelen doen grijpen die in het licht van het ontstaan van de Unie toch wat vreemd aandeden.

Christelijk-historische bolwerken

Onder het districtenstelsel varieerde het aantal christelijk-historische zetels sterk, van acht in het jaar van oprichting tot twaalf in 1909 en tien in 1913. Deze schommelingen waren inherent aan het absolute meerderheidsstelsel zoals dat in Nederland bestond. In dit kiesstelsel moest een kandidaat in de eerste ronde de absolute meerderheid van de stemmen halen om tot afgevaardigde van het district benoemd te worden. Haalde geen van de kandidaten de absolute meerderheid, dan volgde een herstemming tussen de twee kandidaten met het hoogste aantal stemmen.

In de eerste ronde trad rechts vaak met een gemeenschappelijke kandidaat op. Antirevolutionairen, katholieken en christelijk-historischen sloten voor de verkiezingen een stembusakkoord waarbij de meeste districten verdeeld werden tussen de partijen. Door deze samenwerking is het niet mogelijk de electorale aanhang van de CHU onder het districtenstelsel te bepalen. De christelijk-historische kandidaat kreeg immers al in de eerste ronde steun van antirevolutionaire en katholieke kiezers. Dit kon er bijvoorbeeld toe leiden dat het kiesdistrict Rotterdam I tussen 1913 en 1918 vertegenwoordigd werd door de CHU'er B.J. Gerretson, terwijl de partij in Rotterdam maar weinig aanhang had. De Unie beschikte natuurlijk wel over een aantal bolwerken. Daartoe behoorden de districten Dokkum, Harlingen, Zwolle, Apeldoorn, Katwijk, Bodegraven, Schiedam en Goes. Deze districten waren tussen 1901 en 1918 vast in handen van de CHU of van één van haar voorlopers.⁴² Op kaart 1 zijn deze districten aangegeven.

Waarom waren nu juist deze kiesdistricten christelijk-historische bolwerken? Het voor de hand liggende antwoord is dat deze districten grotendeels in de zogenaamde biblebelt lagen, een orthodox-protestantse band, die van de Zeeuwse eilanden via de Zuid-Hollandse eilanden en waarden over de Betuwe, delen van de provincie Utrecht, de Veluwe, het noorden en westen van Overijssel naar delen van Friesland loopt.⁴³ De bevolking in deze streken was overwegend orthodox-protestants en geneigd op kandidaten van de protestantse confessionele partijen te stemmen.

Onder de bolwerken kwamen geen stadsdistricten voor als Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Arnhem of Groningen. Afgezien van twee incidentele successen (Amsterdam II in 1909 en Rotterdam I in 1913) maakten CHU-kandidaten doorgaans weinig kans in de grote steden. In godsdienstig opzicht domineerden de Nederlands-hervormden in de christelijk-historische bolwerken. Verder waren de bolwerken meestal kiesdistricten waar de agrarische sector de belangrijkste bron van inkomsten was en tevens de belangrijkste werkgever. In een aantal districten was meer dan 40% van de mannelijke beroepsbevolking in deze sector werkzaam. De enige belangrijke uitzondering hierop was het district Schiedam waar de jeneverstokerij, visserij en scheepsbouw belangrijke werkgevers waren. De agrarische sector was in dit district van marginaal belang.

Kiesdistricten konden soms op merkwaardige wijze in christelijk-historische handen vallen. Een voorbeeld hiervan is het kiesdistrict Schiedam. In 1894 was daar O.J.H. graaf van Limburg Stirum als anti-Takkiaan gekozen. Van Limburg Stirum had al sinds 1888 in verschillende kiesdistricten aan de verkiezingen deelgenomen. Daarbij had hij steeds kandidaat gestaan namens de Nationale Kiesvereniging, een protestants-conservatief splinterpartijtje. In 1894 werd hij in Katwijk en Schiedam als nationaal-conservatief aanbevolen en gekozen als anti-Takkiaan. Hij opteerde voor Schiedam, waarna hij in 1897 zijn zetel wist te behouden met behulp van het in Schiedam omvangrijke katholieke electoraat. Na zijn verkiezing betwistten de vrij-antirevolutionairen en de Christelijk-Historische Kiezersbond elkaar de politieke verwantschap met Van Limburg Stirum. Deze

Kaart 6.1 De bolwerken van de CHU en haar voorlopers, 1901-1917.

sloot zich aan bij de vrij-antirevolutionairen en trad in 1901 als hun kandidaat op. De katholieken hadden hem inmiddels verlaten en steunden nu de antirevolutionaire kandidaat. In de herstemming wist Van Limburg Stirum met behulp van de liberalen de antirevolutionair te verslaan. In 1907 zou hij worden opgevolgd door De Geer.

De manier waarop het district Schiedam in christelijk-historische handen was gevallen, laat zien dat toeval een belangrijke rol speelde. Was een district eenmaal in handen van een van de rechtse partijen, dan wisselde die binnen de rechtse

coalitie niet snel meer van eigenaar. Dat zou namelijk alleen maar leiden tot een onverkwikkelijke onderlinge strijd die links in de kaart zou spelen of tot een moeizame uitruil met een ander district. In de electorale werkelijkheid van het Nederland rond 1910 is het zodoende wel mogelijk typische CHU-districten aan te wijzen, maar kunnen we tegelijkertijd niet veel verder komen dan de constatering dat deze districten overwegend hervormd waren en een plattelandskarakter bezaten.

Contact met de kiezers. Christelijk-historische verkiezingscampagnes

Niet alleen de electorale samenwerking met de andere rechtse partijen dwong de Unieleiding concessies te doen over als wezenlijk beschouwde christelijk-historische standpunten als de onafhankelijkheid van kiesverenigingen, ook de verkiezingscampagnes vergden een voortdurend balanceren op het scherp der snede. In het beginselprogramma mocht dan de nadruk op autoriteit liggen en niet op majoriteit, ook de CHU wilde, aldus Lohman bij de oprichtingsvergadering in 1908, net als andere partijen de meerderheid verkrijgen.⁴⁴ Voor het verspreiden van beginselen en het behalen van zetels was propaganda onvermijdelijk. Zaak was dus een juiste balans te vinden tussen het noodzakelijke contact met de kiezers en de vereiste onafhankelijkheid van de Kamerleden.

Ten tijde van de afscheiding van de vrij-antirevolutionairen van de ARP waren verkiezingscampagnes niet echt bedreigend voor de onafhankelijkheid van de Kamerleden. Optredens van kandidaten beperkten zich in de eerste helft van de jaren negentig van de negentiende eeuw meestal tot een enkele spreekbeurt voor de leden van de kiesvereniging of voor de kiezers.⁴⁵ Onder invloed van de kieswet van 1896, waardoor de bovenlaag van de arbeiders het kiesrecht verwierf en de zojuist opgerichte SDAP het verkiezingsveld betrad, veranderden de campagnes sterk. Niet alleen werd er van de kandidaten verwacht dat ze steeds vaker voor de kiezers zouden optreden, ook werd het steeds meer de gewoonte om na de verkiezingsrede in debat te treden met andere kandidaten of met debaters die door kiesverenigingen of door belangengroeperingen als de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en de Nederlandsche Bond voor Staatspensionering waren afgevaardigd.⁴⁶

De CHU was niet bijzonder ingenomen met deze ontwikkelingen. De Unie verwierp immers het gebruik van actieprogramma's en verkiezingsmanifesten waarin concrete beleidsaankondigingen waren opgenomen. De circulaires met vragen die belangengroepen aan kandidaten stuurden, konden volgens de redactie van *De Nederlander* dan ook maar beter niet beantwoord worden. De vragen waren namelijk niet zozeer bedoeld om de mening van de kandidaten te achterhalen, maar om hen, onder dreiging van publicatie van de antwoorden, in de voor de belangengroepering gewenste richting te drijven.⁴⁷

Ook de toenemende populariteit van het debat op verkiezingsvergaderingen kon de CHU niet bekoren. In een artikel uit april 1909 getiteld *Is debat noodig?* ging de redactie van *De Nederlander* nader op het vraagstuk in. In Nederland werd

debat gehouden ter vermaak van het publiek. Het was een steekspel, vaak vermakelijk en maar zelden leerzaam.⁴⁸ ‘Zeer dikwijls beteekent de discussie niets, en loopt het debat uit op een wedstrijd in handigheden. Hij is de baas, die het best het publiek kan brengen tot gelach of applaus.’ De redactie voelde er meer voor de aanwezigen gelegenheid te geven tot het stellen van vragen dan tot debatteren. Daarbij werd gewezen op Engeland, ‘waaraan wij menige democratischen manier van handelen, bepaaldelijk ook onze met den Engelschen naam van meetings aangeduide vergaderingen, ontleenden.’ Daar, aldus de redactie, werden wel veel toespraken gehouden, maar geen debatten. Toch kon niet worden gezegd dat de levendigheid van de Engelse verkiezingen daaronder te lijden hadden.

Drie weken later reageerde de liberale krant *Het Vaderland* op de christelijk-historische beschouwing over het fenomeen van meetings. De liberale redactie beschouwde de meetings juist als een teken van de toenemende belangstelling voor de openbare zaak die vooral na de kiesrechtuitbreiding van 1887 viel waar te nemen. Wanneer het debat werd afgeschaft en er alleen nog gelegenheid tot het stellen van vragen zou bestaan, dan vreesde de redactie een snelle teruggang in de belangstelling: ‘een politieke vergadering zonder de stoutigheidjes en verrassingen van het debat is nu eenmaal voor velen gelijk te stellen met visch zonder mostert of een ei zonder zout.’⁴⁹

Maar ook de christelijk-historische kandidaten konden zich niet aan de nieuwe ontwikkelingen onttrekken. De Geer, die in het voorjaar van 1907 was aangezocht om in het najaar het christelijk-historische Kamerlid voor Schiedam, graaf Van Limburg Stirum, op te volgen, ging bij de Statenverkiezingen van dat jaar alvast wat spreekbeurten geven om zo naamsbekendheid te krijgen. In zijn *Herinneringen* uit 1959 keek hij erop terug:

Opgewektheid daartoe gevoelde ik weinig. Het scheen mij eigenlijk iets minderwaardigs met zulk doel uit spreken te gaan. Maar mr. Lohman hield mij voor, dat het heel iets anders is, of men dit op eigen initiatief en uit persoonlijke ambitie doet, dan of men handelt op verzoek van anderen en wegens het belang, dat hun daarbij voor ogen staat. Hij onderstreepte dit in een brief met o.a. deze inhoud: ‘Vroeger zou geheel de antir. Partij gestemd hebben op de door Groen aanbevolen candidaat: thans heeft men de mensen wijs gemaakt, dat zij zelf kunnen *uitkiezen*. Daarom moet men met hen in kennis komen. Maar als men nu uit zeker purisme zegt: dat doe ik niet, dan wordt, zeer ten nadele des lands, de volksvertegenwoordiging steeds slechter. Gij behoeft U niet zelf te pousseren: daarom doe *ik* dat, en eveneens verscheidene van mijn vrienden; maar nu moet gij ons ook een weinig helpen. Het politieke leven is nu eenmaal niet anders.’⁵⁰

Tijdens de verkiezingscampagne van 1909 vond op ongeveer de helft van de christelijk-historische verkiezingsvergaderingen debat plaats.⁵¹ Meestal waren de debaters sociaaldemocraten. Aangezien deze vergaderingen door de CHU zelf

georganiseerd waren, moeten de organisatoren ook toestemming voor debat hebben gegeven. In een aantal gevallen was de toegang echter beperkt tot leden van de kiesvereniging of tot de rechtse kiezers. Hier vond geen debat plaats. Ook Lohman hield af en toe een verkiezingsrede zoals in mei 1913 op de partijdag van de provincie Groningen. Het was een besloten bijeenkomst zonder debat waarvoor Lohman langdurig werd geapplaudisseerd.⁵² De liberalen waren echter minder overtuigd van de kwaliteiten van Lohman als redenaar. In een verslag van een redevoering in Almelo in 1908 werd gewezen op de matte indruk die zijn redevoering maakte. De verslaggever zocht de oorzaak in gebrek aan oefening:

De hr. Lohman treedt zeer zelden op in openbare vergaderingen; hij is gewoon te spreken voor een gehoor, dat over 't algemeen intellectueel hooger staat dan het gros van openbare vergaderingbezoekers. Nu heeft de hr. Lohman zich blijkbaar willen hoeden voor het gevaar, dat hij voor zijn auditorium te 'geleerd' was en hij daalde van den intellectueelen ladder af. Hij hoedde zich echter niet voor een ander gevaar en daalde te ver naar beneden.⁵³

De verslaggever verweet Lohman gebrek aan voeling met het volk. Hij had te lang op zijn studeerkamer vertoefd en was daardoor van het volk vervreemd.

In een beschouwing over het Nederlandse parlement toonde Lohman niet zoveel op te hebben met 'de vrijheid van spreken'.⁵⁴ Zowel in het parlement als in een meeting ontwaarde hij een neiging dat iedereen maar steeds aan het woord moest komen. Beroep op het 'vrije woord' werd vaak als vrijbrief gebruikt tot bekritisieren in plaats van een constructief ondersteunen van de regering. Vooral stoorde hij zich aan het beroep dat de sociaaldemocraten op de vrijheid van spreken deden. Hij vond dat een hypocriete houding. De sociaaldemocraten voelden namelijk niets voor vrijheid. Zodra ze de macht in handen hadden, zouden zij volgens Lohman het reglement van orde van de Kamer zodanig aanpassen dat elke oppositie onmogelijk zou worden. Zolang dat nog niet het geval was, riepen ze om het hardst om vrijheid van discussie. Lohman wenste daar niet aan mee te doen en pleitte voor beperking van de vrijheid van spreken. Een recht om eindeloos aan het woord te zijn, bestond volgens hem niet.

Lohman mocht dan niet zoveel spreekbeurten houden als andere politici en daardoor minder in aanraking komen met het christelijk-historische kader, zijn aanzien binnen de Unie begon in de laatste jaren van zijn leven trekjes te vertonen die eerder pasten bij het leiderschap van een massapartij dan van een notabelenpartij. Zo werd hij wel eens aangeschreven als 'Hooggeacht Leider' en ontving hij andere eerbewijzen.⁵⁵ Opmerkelijk zijn ook de verslagen van de vergaderingen waarbij Lohman aanwezig was. Steeds vaker werd het gewoonte dat Lohman pas de zaal betrad nadat de vergadering was geopend. Zo ook bijvoorbeeld in 1913 te Groningen waar hij na het openingsgebed onder het voorlezen van de notulen de zaal kwam binnengelopen. Het voorlezen werd onderbroken voor een stormachtig applaus voor de leider. Hetzelfde vond plaats op de Algemene Vergadering in april

1922 waar Lohman tijdens de openingsrede de zaal betrad. Hij werd begroet met een hartelijk applaus waarna Lohman 'Dat 's Heeren zegen op U daal' werd toegezongen.⁵⁶

De positie van Lohman was zo zwaarwegend dat de vraag wie het best in staat was zijn erfenis te beheren van invloed was op zijn opvolging. In maart 1921 had Lohman naar aanleiding van zijn ontslagname als Kamerlid al aan De Geer geschreven dat hij voor het voortleven van de christelijk-historische beginselen vooral op hem rekende.⁵⁷ Deze voorkeur werd bevestigd op 11 juni 1924, de dag waarop Lohman overleed en waarop toevallig ook de Algemene Vergadering werd gehouden. Na de opening van de vergadering deelde voorzitter Schokking het overlijden van Lohman mee. Enkele sprekers gingen kort op Lohmans leven in. Zo ook De Geer. Voordat hij zijn rede over de staatsfinanciën zou houden, vertelde hij de aanwezigen dat hij die ochtend de waarschijnlijk laatste brief had ontvangen die Lohman zelf had geschreven, getekend en geadresseerd, daarmee de suggestie wekkend dat hij de vertrouweling en aangewezen opvolger van Lohman was.⁵⁸ Volgens Van Spanning droeg dit voorval in belangrijke mate bij aan De Geers reputatie Lohmans erfdrager te zijn.⁵⁹

De overeenkomst met de opvolging van Kuiper na diens dood in november 1920 is opmerkelijk. Hier speelde de brief die Colijn had verzonden aan Kuiper vlak voor diens overlijden een grote rol. In deze brief verzekerde Colijn dat hij de erfenis van Kuiper in diens geest zou beheren. De positieve reactie van Kuiper op het schrijven van Colijn – na zijn dood door zijn dochter in de publiciteit gebracht – was voor de legitimatie van Colijns leiderschap van grote betekenis.⁶⁰

Hoewel de CHU geen partij met een leiderschapscultus genoemd kan worden, zijn in de positie die Lohman gedurende de laatste tien jaar van zijn leven bekleedde wel enkele van dergelijke trekjes te bespeuren. De wat theatrale, op effect berekende, opkomst bij vergaderingen en de betekenis die aan zijn laatste brief werd gehecht wijzen erop dat hij meer dan een primus inter pares was. Natuurlijk was zijn positie onvergelijkbaar met die van Kuiper of Troelstra, maar in een tijd waarin massapartijen en charismatische leiders de toon zetten, deden soortgelijke ontwikkelingen, zij het in afgezwakte vorm, zich ook bij een notabelenpartij als de CHU voor.

Het lek van de antithese. Vrij-liberale en christelijk-historische kiezers

Na de ondergang van het conservatisme als georganiseerde politieke stroming rond 1870 waren de protestantse conservatieve kiezers naar de ARP of naar de liberalen vertrokken. De conservatieve erfenis was echter complex.⁶¹ De conservatieven die niet orthodox georiënteerd waren, vonden onderdak bij de liberalen. Het liberale natiebeseef, dat steeds sterkere protestantse trekken kreeg, trok hen aan en werd door hun overgang verder versterkt.

Waar de orthodox georiënteerde conservatieve kiezers naar vertrokken, was moeilijker te achterhalen. Veel van hen zullen naar de antirevolutionairen zijn overgegaan. Afkeer van vrijzinnigheid en van het liberale primaat van de staatschool gaven hier de doorslag. Een ander, kleiner deel zal zich bij de liberalen hebben gevoegd. Voor hen was het nationale eenheidsbesef op protestantse grondslag van meer gewicht dan partijvorming op basis van kerkelijke verschillen.

De conservatieve erfenis was zo over liberalen en antirevolutionairen verspreid geraakt. Met het ontstaan van de Bond van Vrije Liberalen (BVL) in 1906 en de CHU twee jaar later kwamen twee organisaties tot stand waarin die erfenis weer meer aan de oppervlakte kwam. Conservatieve liberalen en christelijk-historischen deelden een aantal kenmerken. Voor beide groepen was Nederland historisch een protestantse natie waarin het Huis van Oranje een bijzondere plaats innam. Beide groeperingen hechtten, weliswaar vanuit een verschillend vertrekpunt, bijzonder aan de eenheid van de natie. De CHU vanuit een bijbels uitgangspunt en de BVL vanuit bezorgdheid over de vitaliteit en het voortbestaan van de natie.⁶² Het algemeen belang was voor hen meer dan de som van deelbelangen.

CHU en BVL waren daarnaast typische notabelenpartijen. Zowel de christelijk-historische als de vrij-liberale partijorganisatie werd gekenmerkt door een overwicht van de parlementaire fractie op het partijbestuur, Kamerleden die hun onafhankelijkheid nauwkeurig bewaakten en een lage organisatiegraad van de kiezers. Ook terughoudendheid tegenover de kiezers en een ingetogen verkiezingscampagne waren overeenkomende kenmerken. Verschillen waren er uiteraard ook. Zo was het parlement bij de vrij-liberalen veel gelijkwaardiger aan de regering dan bij de christelijk-historischen, waar de volksvertegenwoordiging een meer ondergeschikte positie innam. Ook hadden de vrij-liberalen minder moeite met verkiezingsmanifesten.

Op electoraal terrein lijken er tussen de christelijk-historische en vrij-liberale kiezers bepaald geen waterdichte schotten te hebben bestaan. Eerder zagen we dat in 1909 in het kiesdistrict Ede een grote groep kiezers bestond die een positie innam tussen christelijk-historischen en liberalen. Ook vanuit Rotterdam werd in 1913 gewezen op een tamelijk omvangrijke groep christelijke liberalen die met de CHU sympathiseerde.⁶³ Deze kiezers waren er vermoedelijk verantwoordelijk voor dat in augustus van dat jaar in Rotterdam I bij de zogenaamde naverkiezingen de christelijk-historische kandidaat B.J. Gerretson werd gekozen. Een andere aanwijzing betreft de oprichting van een organisatie van vrij-liberalen in Friesland in 1909. Volgens *De Nederlander* werden hiermee kiezers georganiseerd die tussen de Liberale Unie en de CHU in stonden.⁶⁴ Zich baserend op de oprichtingscirculaire vroeg de redactie zich af waarom de initiatiefnemers zich niet bij de Unie hadden aangesloten. In het bijgevoegde program werd namelijk nadrukkelijk gewezen op het belang van godsdienst voor de staat.⁶⁵ In meer algemene zin wees Van Koetsveld op het bestaan van een 'kleurloze middenstof' onder het electoraat waarvan vooral de CHU profijt trok.⁶⁶

Voor de top van de CHU hadden de overeenkomsten met de behoudende liberalen weinig betekenis. Voor de christelijk-historische leidsmannen was de antithese namelijk een onoverbrugbare kloof waar al het andere bij wegviel. Doordat de liberalen zich niet baseerden op het christendom stonden ze aan de andere kant van het hekwerk dat de Nederlandse politiek verdeelde. Overigens dient hierbij vermeld te worden dat ook voor de vrij-liberale partijtop de antithese elke mogelijke overeenkomst in de schaduw stelde. Zo was voor M. Tydeman, voorzitter van de BVL en Kamerlid voor Tiel, de CHU een theocratische partij. Bij de Unie was volgens Tydeman de leerstellige waarheid de toetssteen voor het staatkundig handelen.⁶⁷

De Unie voelde zich maar met één partij verwant en dat was de ARP. Ondanks alle verschillen in de visie op het partijwezen, de eenheid van de natie en de kenbaarheid van Gods wil overheerste de verbondenheid die voortkwam uit de gemeenschappelijke worteling in het orthodoxe protestantisme en uit een gedeeld politiek verleden. Beide partijen beschouwden zich als de erfgenaam van Groen van Prinsterer. Maar waar in het linkse kamp naaste verwanten als de socialisten en de communisten elkaar te vuur en te zwaard bestreden, stond bij de christelijk-historischen en de antirevolutionairen meestal erkenning van verbondenheid voorop, ondanks het pijnlijke verleden en de polemieken die regelmatig werden gevoerd.

De CHU was onder het districtenstelsel vooral een verkiezingsmachine. Een partijleven bestond nauwelijks. Kiesverenigingen waren er maar mondjesmaat en telden bovendien weinig leden. De partijtop had weinig behoefte hierin verandering te brengen. Een vrije kiezer was namelijk een onafhankelijke kiezer. Op nationaal niveau boden de Algemene Vergadering en het Nationaal Comité geen basis voor een enthousiast partijleven. De opkomst bij de Algemene Vergadering was laag en het Nationaal Comité leidde doorgaans een sluimerend bestaan.

De electorale stembusakkoorden tussen de rechtse partijen leidden tot grote fricties tussen de kiesverenigingen en de partijtop. Verschillende kiesverenigingen wensten hun onafhankelijkheid bij het stellen van kandidaten niet op te geven vanwege een akkoord dat de top had gesloten. De druk die de partijtop vervolgens op de kiesverenigingen uitoefende, had heftige botsingen tot gevolg die het voortbestaan van de Unie onder druk zette. Deze spanningen bevorderden de acceptatie van de evenredige vertegenwoordiging. Hoezeer dit stelsel ook geënt was op het verwerpelijke meerderheidsdenken.

De CHU vormde ten tijde van het districtenstel het electorale lek van de antithese. Op het breukvlak van de antithese pendelden hervormde, behoudende kiezers tussen de CHU en de conservatieve liberalen.